

ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ МОТИВАЦІЇ ДОПОМОГИ

Взаємодопомога людей є одним з визначальних факторів формування демократичного, толерантного, гуманістично-орієнтованого суспільства. Тому й вивчення феномена допомоги є всебічним – проводиться в межах багатьох наук – адже дослідження такого багатовимірного явища передбачає не стирання, а заострення граней, які уособлюють різні сфери особистісного та соціального.

В рамках педагогіки дослідження допомоги проводиться з акцентом на формуванні допомагальних дій, передумов для їх здійснення тощо. Соціальна психологія більш зосереджена на вивченні ситуативних причин надання допомоги, соціальних механізмів її здійснення, ситуаційних детермінант просоціальної поведінки та ефектів, що її супроводжують. Вікова психологія концентрується на вікових аспектах допомагаючої поведінки. Загальна психологія, психологія особистості переносить акцент у вивченні допомоги на особистісні характеристики, внутрішні процеси, особливості спонукання людини до надання допомоги та ін. Проблема мотивації, на думку Г.Олпорта, взагалі є центральною для психологічного вивчення людини [14]. Тому вирішенню поставлених дослідником завдань чи проблеми повинно передувати визначення сфери науки і практики, в якій буде проводитись вивчення феномена допомоги. Підкреслимо лише, що виняткового суспільного значення набуває вивчення мотиваційних аспектів допомоги.

Окреслена масштабність вивчення феномена допомоги (яка є відповідною багатовимірності його прояву), необхідність прицільного вивчення мотиваційних аспектів цього явища визначили мету даного повідомлення - узагальнення існуючих проблем та складнощів, з якими доводиться зустрічатися досліднику проблематики мотивації допомоги.

Зупинимось на понятті допомога, яке неоднозначно трактується різними авторами. М.М.Наконечна розуміє допомогу досить широко – як взаємодію з іншим, що здійснюється з метою полегшити його страждання; сприяти його розвитку, розкриттю потенціалу його здібностей [11]. С.С.Занюк [4] взагалі використовує як синоніми терміни "просоціальна поведінка", "допомога", "альтруїзм", визначаючи їх як будь-які дії, спрямовані на благополуччя інших людей. У соціальній психології [2] допомога трактується як просоціальна поведінка, тобто будь-яка дія, здійснена з метою принести користь іншій істоті (на відміну від альтруїзму, що передбачає акцент на не отриманні вигоди для себе при наданні допомоги). Приблизно таких же поглядів дотримується і Х. Хекхаузен [18].

О.М. Подд'яков [15] розглядає підтримку, допомогу в педагогічному процесі і визначає, що допомога учню може проходити у двох напрямках: сприяння і протидії, причому протидія може виступати засобом допомоги, а прояв допомоги може мати на меті стримування розвитку, протидію в особистісному зростанні. Хочемо акцентувати увагу на суттєвих особливостях допомоги, відмічених О.М. Подд'яковим – вона може мати фасилітативний та інгібітний вплив на учня, хоча непосвяченому в суть, мотивацію допомагаючих впливів бачиться як виключно допомога іншому.

У контексті розгляду фасилітації як прояву допомоги людині, що призводить до її особистісного зростання, доцільно навести результати дисертаційного дослідження Н.В. Носової, якою виділено основні складові готовності педагогів до здійснення фасилітативної діяльності: емпатія, орієнтація на співробітництво, конгруентність та особистісні детермінанти, що впливають на їх розвиток: емотивність, демонстративність та ін. [13].

Готовність до допомоги визначалась і Х. Хекхаузенем як комплексне утворення, що передбачає наявність психологічних ресурсів: когнітивних (аналіз ситуації іншої людини, усвідомлення себе суб'єктом допомоги, прийняття рішення), поведінкових (здібності та можливості) та мотиваційних [18].

Представлений, далеко не повний, перелік розуміння феномена допомоги, готовності до допомоги тощо відкриває ще одну проблему дослідження мотивації допомоги – необхідне встановлення дослідником розуміння сутності феномена допомоги.

Вивчати мотивацію допомоги можна виходячи з різних теоретико-методологічних позицій. Наприклад, допомога вивчається в контексті еволюційних теорій, через пояснення допомагальних дій з позицій генетичних факторів, які передаються потомству згідно з природним відбором Wilson, Dawkins, Barkow, Buss та ін. [2].

Біхевіористичні течії розглядають допомогу, альтруїстичну дію як поведінку, обумовлену позитивним чи негативним підкріпленням (зникнення неприємного відчуття, що виникло від страждань іншої людини або ж поява приємного почуття від звільнення людини від страждань). Інші дослідники вважають, що альтруїстичний вчинок сам по собі має самостійне підкріплювальне значення [16].

А. Маслоу пропонує теорію, яка наводить на роздуми. Він вважає, що в ході дитячого розвитку потрібно задоволення мотивів дефіциту, завдяки чому дитина зможе з віком вільно формувати менш егоцентричні мотиви (мотиви зростання). Таким чином, виховання дитини потребує задоволення базових потреб (в харчуванні, догляді, любові, безпеці та ін.) в дитинстві для того, щоб підрісши дитина могла прагнути до більш загальних цілей [17]. Тому можна припустити, що на рівні розвитку мотивів дефіциту допомога буде надаватись виходячи з задоволення (чи незадоволення) базових потреб людини, а допомога більш "високого" порядку можлива при функціонуванні мотивів зростання.

Існують вже створені концепції допомоги, у межах яких і можна проводити дослідження мотивації допомоги. Задля ілюстрації їх концептуальних можливостей, зупинимось на кількох.

Досить детальну концепцію мотивації допомоги розробив С.Шварц (на основі теоретико-нормативної концепції його ж авторства). Вона являє собою модель прийняття морального рішення, що включає усвідомлення наслідків власних дій, покладання відповідальності на себе, наявність моральних (просоціальних) норм, самооцінку потенційного суб'єкта допомоги [4].

У межах еволюційної, фізіологічної та онтогенетичної теорії емпатії Hoffman розглядає емпатійне співчуття як мотивуючу силу допомоги. На його думку, передумовами надання допомоги є розвиток усталеності особистості, прийняття ролей та особистісна ідентичність [18: 470-471].

Нами також були здійснені спроби розгляду мотиваційного аспекту фасилітативності (як один з проявів допомоги) через

призму теорії самодетермінації (Ryan, Deci) [5].

У відповідності з даною теорією, вплив різних подій на мотиваційні процеси детермінується не об'єктивними характеристиками цих подій, а їх об'єктивним значенням для людини. Виділяється внутрішня і зовнішня мотивація, їх розрізнення проводиться по критерію нагороди за активність, що здійснюється (мотивація зовнішня – нагорода поступає ззовні, мотивація внутрішня – нагородою є активність сама по собі, тобто внутрішня мотивація передбачає участь в допомагальній діяльності без зовнішніх вимог). Таким чином, внутрішньо мотивована фасиліативна поведінка ґрунтується на потребі людини сприяти іншому члену суспільства, наявність цінності допомоги іншому та смислу даної діяльності або ж на інших особистісних детермінантах (найчастіше в цьому контексті вказують на емпатію, аффіліативність та ін.).

Внутрішня мотивація фасиліативності являє собою "вроджений вітальний рух у напрямку асиміляції та синтезу". Автори концепції вказують, що потреби - у взаємозв'язку з іншими людьми, автономії та самодетермінації є типом внутрішньої мотивації, що забезпечує оптимальний розвиток людини. Таким чином, фасиліативність можна розглядати як психічну характеристику, що базується на самодетермінації, оскільки авторами самодетермінація визначається як уроджена схильність, що залучає організм поведінку, що сприяє розвитку фасиліативних умінь. Водночас фасиліативність поряд з самодетермінацією, потребою у взаємозв'язку з іншими можна розглядати як окремий вид внутрішньої мотивації. Особливо хочеться підкреслити, що при внутрішньо мотивованій фасиліативності нагородою є не тільки сама фасиліативна активність, але й безсумнівну цінність винагороди має сам "результат" фасиліативних впливів. Адаже фасиліативна діяльність має певну специфіку – у неї завжди є результат, можливість оцінити цей результат і відчутти задоволення, тобто отримати винагороду.

Наявність зовнішньої мотивації фасиліативності передбачає більше реагування на зовнішні стимули, ніж на внутрішні, фасиліативна поведінка контролюється соціальною нагородою, низьким рівнем фасиліативної самодетермінації, фасиліативна поведінка може демонструватися виходячи з якихось своїх цілей. Таким чином, зовнішньо мотивована фасиліативність, хоча і проявляється у вигляді фасиліативної поведінки, потребує більш глибокого вивчення, оскільки "діалектичне протистояння активного Я і різних сил, зовнішніх і внутрішніх, з якими особистість зустрічається в процесі розвитку", є складним і багатогранним.

На потужність особистісної каузальності (особистісної причинності) як мотиваційного чинника вказував Роберт де Чармс, який визначає особистісну причинність як "ініціацію індивідом поведінки з наміром викликати зміни у своєму середовищі". Тобто, якщо людина ставиться до себе як до джерела власної поведінки, розуміє свою згоду впливати на інших людей, змінювати їх поведінку, то можна говорити про внутрішню мотивацію її активності та про внутрішній локус причинності (особистісну причинність) [4].

Авторами концепції самодетермінації також виділяється локус каузальності. Якщо застосувати трактування цього феномена стосовно фасиліативності, то при зовнішньому локусі каузальності фасиліативності поведінкові реакції і результати сприймаються як незалежні один від одного. Внутрішній локус каузальності проявляється в поведінці людини згідно своїх внутрішніх потреб та намірів, а не тільки керуючись сигналами, що поступають із зовнішнього середовища. Великого значення набувають події життя в переваженні того чи іншого типу каузальності.

Отже ще однією проблемою дослідження мотивації допомоги є вибір теоретичного конструкту, концептуальної позиції, у рамках якої це вивчення буде проводитись.

Після вибору теоретичного підходу, постає проблема прицільного визначення предмета дослідження.

Наприклад, М.М.Наконечна концентрується на психологічних аспектах формування схильності допомагати, і розглядає допомогу іншому як засіб розвитку особистості, відзначаючи, що розвиток особистості може бути опосередкований допомогою іншому [11]. С.К.Нартова-Бочавер експериментально вивчає ситуаційну мінливість мотивації допомоги [12].

В.С.Магун досліджує допомогу в контексті готовності до власних зусиль та очікуваної допомоги. Ним встановлено взаємно-обернене співвідношення між готовністю витратити власні зусилля та вираженістю очікування допомоги з боку довколишніх [9: 49]. Є.Стауб відмічає позитивну роль у готовності надання допомоги рівня морального розвитку і негативну макіавеллізму [10]. Є.С.Насіновська вивчає фактори, що підвищують ймовірність надання допомоги - такими, на її думку, є ідентифікація суб'єкта, можливо часткова або ситуаційна, з потенціальним реципієнтом допомоги [цит. по 12].

М.Снайдер та ін. встановлюють причини допомагаючої поведінки, які розглядаються як замаскований егоїзм: знання, кар'єра, соціальна пристосованість, зменшення почуття провини і порятунок від власних проблем, збільшення поваги, власного достоїнства, вираження власних цінностей [8:38].

Узагальнюючи, обрані для дослідження аспекти допомоги різними авторами, слід відзначити, що в основному вивчаються особистісні чинники, характеристики людини, які сприяють наданню допомоги, ситуативні аспекти, особливості взаємодії людей в ситуації надання допомоги. Виділяється також різні види допомоги за цілями – фасилітація, інгібіція, допомога як прояв просоціальної поведінки (згідно моральних норм суспільства), допомога як альтруїстичний вчинок, допомога з маніпулятивною метою та ін.

Особливо значущою для суспільства є фасилітаційна мотивація допомоги. У цьому плані доцільно відмітити ті зрушення в особистості, до яких вона може призводити. С.Л.Братченко, М.Р.Міронова вважають, що головний психологічний смисл особистісного розвитку – це вивільнення, набуття себе і власного життєвого шляху, самоактуалізації та розвитку всіх основних особистісних атрибутів, а не засвоєння знань, діяльності (навіть суспільно-корисної), не формування стійкої системи ціннісних орієнтацій, не присвоєння дитиною суспільної людської сутності, не формування активної життєвої позиції, не розвиток здатності творити нові форми суспільного життя і ін. [3].

Мотивація допомоги також може вивчатись емпірично за допомогою різних методів і методик залежно від того, які саме аспекти мотивації цікавлять дослідника.

С.К.Нартова-Бочавер вивчала ситуаційну мінливість мотивації допомоги експериментально в природних умовах у школярів 13-15 років. Вираженість мотивації допомоги діагностувалася за допомогою опитувальника, причому поняття "мотивація допомоги" використовувалось як однопольосне, тобто не протиставлялось бажання допомагати іншим людям агресивним людиноненависним тенденціям. Реальна допомагальна поведінка виявлялась за допомогою соціометричного опитування. Питання для проведення соціометрії були приблизно такі: "Ви приймаєте участь в благодійному заході – наприклад, розносите обіди самотнім людям. Як Ви вважаєте, хто з Ваших товаришів робить це найбільш охоче?". У результаті було встановлено хто з дітей даної групи найбільш схильний допомагати іншій людині не тільки на словах, а й у реальній поведінці [12].

Б.Латане та Дж.Дарлі вивчали ситуативну допомагальну поведінку експериментально (інсценувались різні ситуації, що потребували надання допомоги) [цит. по 8, - с.39].

Вираженість допомоги як життєвого смислу можна діагностувати за допомогою методики дослідження системи життєвих смислів (В.Ю.Котляков). Діагностика проходить шляхом рейтингової оцінки наданого списку смислів життя, одним з яких є допомога іншим, однак окремої категорії стосовно допомоги іншим у результаті виконання методики немає, виділяються такі категорії життєвих смислів: альтруїстичні, екзистенціальні, гедоністичні, самореалізаційні, статусні, комунікативні, сімейні, когнітивні [7].

Наведений, досить обмежений, перелік способів вимірювання мотивації допомоги свідчить, що її вивчення в основному проходило за допомогою самооцінних методик (С.К.Нартова-Бочавер, В.Ю. Котляков та ін.), через занурення досліджуваного в ситуацію, яка потребує надання допомоги (Б.Латане, Дж. Дарлі, Хоффман) або ж за допомогою експертної оцінки (С.К.Нартова-Бочавер та ін.). Обрання найбільш адекватного емпіричного методу змістовного дослідження мотивації допомоги є ще однією актуальною проблемою.

Окрім перерахованих вище, потрібно зупинитись на проблемі формування допомагаючих якостей людини, створення внутрішньої мотивації допомоги. Важливе положення, яким доречно керуватись, вирішуючи цю проблему, сформулював А.Адлер: людина не здатна думати, відчувати, бажати, діяти, не маючи перед собою мети, адже живому організму недостатньо тільки причинності [1: 9]. Саме з пошуку таких закономірностей і слід розпочинати встановлення мотивації допомоги – не "чому людина допомагає?" (причинність), а "навіщо людина допомагає?" (мета).

Звичайно ж ефективне вирішення означеної проблеми можливе після розв'язку всіх проблем, тобто всебічного теоретичного розгляду феномена мотивації допомоги, вибору напрямку розробки, способу експериментального дослідження тощо.

Серед робіт, здійснених у цьому напрямку, можна виділити дисертаційне дослідження О.О. Кондрашихіної [6], в якому розглядалось формування здібності до фасилітаційних впливів у майбутніх практичних психологів (фасилітаційний вплив як особливий вид допомоги, результатом якої є особистісне зростання людини). Мотиваційна складова цих здібностей формувалася шляхом розвитку системи ціннісних орієнтацій, ціннісно-мотиваційного стержня особистості, формування та розвитку особистісних якостей, що сприяють здійсненню фасилітаційного впливу.

У контексті висвітлення шляхів розвитку мотивації допомоги можна розглянути проведення тренінгів різних спрямувань, зокрема й розвитку особистісної причинності. Адже його проведення розвиваюче впливає на його учасників (учителів та учнів у даному випадку). Учителі досягають більших успіхів у своїй професійній діяльності; сприймаються учнями як такі, що створюють сприятливий психологічний клімат; більш схильні ставитись до учнів як до "джерела". Учні після проведення тренінгу стали більш реалістичними; частіше прагнуть до досягнення власних цілей, ніж до виконання поставлених кимось завдань; отримали кращий розвиток основних навчальних навичок (найбільший ефект – у розвитку мовних навичок) [4].

Дослідники проблематики допомоги завжди стикалися з проблемою, яка пронизує всі намагання отримати інформацію від особистості "як компетентного джерела інформації про себе" (Г.Олпорт) – це проблема соціальної бажаності – не кожна людина зізнається сама собі (не говорячи вже про таке повідомлення психологу), що допомагає іншому заради досягнення своїх цілей, з маніпулятивною метою, задля збереження думки про себе як про достойну людину тощо – адже першопочатково природа допомоги іншому виходить з глибинних особистісних структур людини і важко піддається емпіричному вивченню. Тому й установлення індивідуальних особливостей мотивації допомоги є складним діагностичним завданням, що потребує інтеграції існуючих методів дослідження та вироблення нестандартного психодіагностичного інструменту.

Підводячи підсумок даного повідомлення, слід відмітити неможливість виділення однієї з перерахованих проблем як найбільш значущої, оскільки дослідження мотивації допомоги є глобальною проблемою, незводимою лише до однієї з своїх граней (перерахованих проблем). Особливо важливою, на нашу думку, є вивчення смислової мотивації допомоги, тому видається доречним навести вже крилате висловлювання Ніцше – той, кому є для чого жити, витримає майже будь-яке як. Перефразуючи, відмітимо, що той, кому є для чого допомагати знайде спосіб як цю допомогу втілити в реальність. Тому виняткового значення набуває виявлення "для чого", тобто встановлення смислу цієї дії.

Загалом, відзначимо, що цілісне дослідження мотивації допомоги потребує інтеграції зусиль дослідників з різних галузей науки, а виділені нами складнощі в дослідженні мотивації допомоги стануть у нагоді для логічного, послідовного, системного її вивчення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии: Лекции по введению в психотерапию для врачей, психологов и учителей / А. Адлер. – М.: Изд-во Института Психотерапии, 2002. – 214с.
2. Аронсон Э., Пратканис Э.Р. Эпоха пропаганды: механизмы убеждения, повседневное использование и злоупотребление / Э.Аронсон, Э.Р. Пратканис. - СПб.: Прайм – ЕВРОЗНАК, 2003. – 384с.
3. Братченко Б.С., Миронова М.Р. Личностный рост и его критерии / М.Р.Миронова, Б.С.Братченко // Психологические проблемы самореализации личности. - СПб., 1997. - С.38-46.
4. Занюк С.С. Психология мотивации: навч. посіб. / С.С. Занюк. – К.: Либідь, 2002. – 304с.
5. Казанжи М.И. Мотивационный аспект фасилитивности / М.И. Казанжи // Якість освіти: теорії, принципи, досягнення. Матеріали міжнар. наукової конференції. - Кишинів, 30-31 жовтня 2008р. - С.299-302.
6. Кондрашихіна О.О. Формування здатності до фасилітаційних впливів у майбутніх практичних психологів: дис. на здобут. вчен. ступ. канд. психол. наук: 19.00.07 "Педагогічна та вікова психологія" / О.О. Кондрашихіна. – Київ, 2004. - 239с.
7. Котляков В.Ю. Методика исследования системы жизненных смыслов / В.Ю. Котляков // Сибирская психология сегодня: Сборник научных трудов. – Вып. 2. – Кемерово: Кузбассвуиздат, 2004. - 410с. ([http:// spf.kemsu.ru/portal/psy2004/1.3.htm](http://spf.kemsu.ru/portal/psy2004/1.3.htm)).
8. Куницына В.Н. Межличностное общение: Учебник для вузов / В.Н.Куницына, Н.В.Казаринова, В.М. Погольша. – СПб.: Питер, 2003. – 544 с.
9. Магун В.С. О взаимосвязях готовности человека к собственным усилиям и ожидаемой им помощи/ В.С. Магун // Психологический журнал. – 1991. – Том 12. – №6. – С.40-54.
10. Мотивация и мотивы / Е.Ильин. – СПб.: Питер, 2003. – 512 с.
11. Наконечна М.М. Психологічні аспекти формування схильності допомагати іншому / М.М. Наконечна // Актуальні проблеми психології: [зб. наук. праць / за ред. С.Д.Максименка, М.В.Папучі]. – Київ-Ніжин, 2008. – Том 10. – Вип. 6. – Ч.2. – С.84-87.
12. Нартова-Бочавер С.К. Экспериментальное исследование ситуационной изменчивости мотивации помощи / С.К.Нартова-Бочавер // Психологический журнал. – 1992. – Том 13. – №4. – С.15-23.
13. Носова Н.В. Особистісні детермінанти гуманізації взаємин у педагогічному процесі: атореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 "Педагогічна та вікова психологія" / Н.В. Носова. – К., 2007. - 18с.
14. Олпорт Г. Становление личности: Избранные труды / Г.Олпорт. – М.: Смысл, 2002. – 462с.
15. Поддьяков А.Н. Противодестивие обучение и развитию как психолого-педагогическая проблема / А.Н. Поддьяков // Вопросы психологии, 1999. – №1. – С.13-20.
16. Субботский Е.В. Исследования проблем взаимопомощи и альтруизма в зарубежной психологии / Е.В. Субботский // Вопросы психологии. – 1977. – №1. – С.164-174.
17. Фрейдджер Р., Фейдимен Д. Личность, Теории, упражнения, эксперименты / Р. Фрейдджер, Д. Фейдимен [пер. с англ.]. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2006. – 704 с.
18. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность / Х. Хекхаузен. - СПб.: Питер; М.: Смысл, 2003. – 860с.

Подано до редакції 16.09.09

РЕЗЮМЕ

У статті наведено узагальнення основних проблем, з якими стикається дослідник при вивченні мотиваційних аспектів допомоги.

Ключові слова: допомога, альтруїзм, фасиліативність, інгібітність, просоціальна поведінка, мотивація допомоги.

М.И. Казанжи

ПРОБЛЕМЫ ИССЛЕДОВАНИЯ МОТИВАЦИИ ПОМОЩИ

РЕЗЮМЕ

В статье проведено обобщение основных проблем, с которыми сталкивается исследователь при изучении мотивационных аспектов помощи.

Ключевые слова: помощь, альтруизм, фасилитивность, ингибитивность, просоциальное поведение, мотивация помощи.

M.Y. Kazanzhy

INVESTIGATION OF HELP MOTIVATION

SUMMARY

The article generalizes some basic problems which a researcher faces while studying motivational aspects of help.

Keywords: help, altruism, facilitation, inhibition, prosocial behavior, motivation of help.
